

УНІВЕРСАЛИ ГЕТЬМАНІВ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ МІСТ

До багатьох малодосліджених проблем в історії України належить і проблема взаємовідносин між різними станами у містах Гетьманщини другої половини XVII — середини XVIII ст., політики гетьманів по відношенню до міщанства. До деякої міри можливість висвітлити ці питання створює вивчення універсалів гетьманів, наданих міщанам.

У дореволюційний час було опубліковано 120 гетьманських універсалів з короткими коментарями або без них — у неофіційних відділах губернських вістей, журналі «Киевская старина», «Чтениях в историческом обществе Нестора-летописца» та в інших виданнях. Більшість з них була розшукана і опублікована О. М. Лазаревським.

Основна кількість універсалів міщанам публікувалась групами, підібраними або за особами, що їх видавали, як це зробив М. Судієнко, що вмістив у «Матеріалах» 11 універсалів Д. Апостола,¹ або за їх належністю до одного міста, як це робили О. Лазаревський,² І. Каманін,³ Чернігівський Попередній комітет XIV АЗ⁴ або у складі виданих «Генеральних слідств про маєтності» полків. 19 універсалів (переважно київським міщанам) опубліковано в V томі «Актив Западной России» (1853 р.) і в «Обзрении Румянцевской описи Малороссии» О. Лазаревського і М. Константиновича (11 універсалів).

17 універсалів опубліковані по 2—3 рази у різних виданнях. Як правові акти універсали мали численні сучасні і пізніші копії. Тому перепубліковані по декілька разів з різних копій чи оригіналів гетьманські універсали мають деякі розходження, однак не змістовного характеру.

46 універсалів (оригіналів і копій) міщанам виявлено в різних справах Відділу рукописів ЦНБ АН УРСР, 28 з них не опубліковані. Останнім гетьманським універсалом був універсал К. Г. Розумовського Полтаві на магдебурзьке право, датований 26 серпня 1752 р.

Відомі гетьманські універсали за часом їх надання міщанам та кількістю розподіляються нерівномірно по полках, що видно з наведеної таблиці.

Таблиця 1

Гетьмани	ПОЛКИ									
	Київський	Ніжинський	Чернігівський	Стародубський	Переяславський	Полтавський	Прилуцький	Гадяцький	Миргородський	Лубенський
Б. Хмельницький	6	1	1	—	—	—	—	—	—	—
І. Виговський	2	—	2	—	—	—	—	—	—	—
Ю. Хмельницький	1	1	2	—	—	—	—	—	—	—
І. Брюховецький	4	3	2	1	—	—	—	—	—	—
Д. Дорошенко	—	3	—	—	—	1	—	—	—	—
І. Д. Многогрішний	3	1	2	3	—	1	1	—	—	—
І. Самойлович	7	2	2	2	—	—	2	—	—	—
І. Мазепа	25	5	2	4	1	—	1	—	—	—
І. Скоропадський	20	11	5	18	4	3	2	—	—	—
Д. Апостол	13	6	1	6	2	1	2	—	—	—
К. Розумовський	2	—	—	—	—	1	—	—	—	—
ВСЬОГО	83	33	19	34	7	7	8	—	—	—

Переважна більшість універсалів видана містам чотирьох полків — Київського, Стародубського, Ніжинського, Чернігівського. Зовсім відсутні універсали містам Гадяцького, Миргородського та Лубенського полків. В Прилуцькому полку всі 8 універсалів надані з 1670 по 1722 р. полковому місту, в Полтавському — 2 універсали одержали міщани м. Оржиці (1668, 1670 pp.) і 5 — Полтави (1710—1752 pp.), в Переяславському — 4 універсали надано міщанам Переяслава (1692.—1729) і 3 — Баришівки (1709—1719 pp.).

Пояснення такого розподілу універсалів по полках слід, перш за все, шукати в тому, що саме у північних полках були зосереджені міста з торгово-ремісничим населенням і сильними міськими общинами. Крім полкових міст (включаючи Козелець), до них належать привілейовані міста Остер, Погар, Почеп, Мглин, а також міста, які не мали магдебурзького права, — Новгород-Сіверський, Мена, Березна, Короп, Баклань. Міщани звертались з проханням про підтвердження їх прав і привілеїв до кожного новообраного гетьмана. Обґрунтовуючи свої претензії на особливі права і привілеї, міщани посилались на великокнязівські і королівські універсали і привілеї, надані їм у литовсько-польську добу, таким чином визнаючи над собою верховну владу гетьмана. (Міста з магдебурзьким правом одержували також конфірмаційні царські грамоти). Козацька старшина намагалась обмежити права і привілеї міщан, в тому числі майнові. Тому, крім універсалів, які підтверджували права міщан на самоуправління, з'являється велика кількість «оборонних» універсалів, що надавались після подання скарг від імені міських общин. Міщани намагались відстояти свої права і «переваги», а це було під силу лише містам з скільки-небудь значним торгово-ремісничим населенням.

Південні міста Гетьманщини, крім Переяслава, в силу особливостей їх розвитку, фактично були під владою козацько-старшинської адміністрації, ремісники і торговці не мали права на самоуправління.

Універсали були основною, найбільш поширеною формою актових документів, які надавались від імені гетьманів, генеральної старшини і полковників. За своїм характером вони поділяються на ті, які надають які-небудь права та привілеї і мають разову або довготривалу дію; розпорядження, які вимагають від урядовців виконання певної роботи; такі, що дозволяють або забороняють певні дії; універсали-повідомлення. У даному випадку мова йде про універсали, якими надавались певні права і привілеї міщанському стану в цілому або в яких йдеться про реалізацію цих прав і привілеїв.

Гетьманські універсали міщанам за своєю правовою силою, формою і ступенем відображення суті питання розрізняються на первинні, конфірмаційні та оборонні. В порівнянні з іншими універсали цієї групи збереглися краще, що пояснюється, перш за все, юридичною силою актів, які мали значення не тільки для тих, хто їх одержав, але і для нащадків. У зв'язку з цим зараз же по одержанню універсалу з нього знімалось декілька завірених копій. При виникненні спірних питань магистрат чи ратуша на запит гетьманської канцелярії пред'являли завірених копій універсалів, які залишались в справах канцелярії, а в разі необхідності разом зі справою передавались по інстанції. При переписах також необхідно було пред'явити копії універсалів на права, привілеї і міські володіння. Таким чином, один оригінал мав декілька копій. У разі втрати оригіналу, копію знімали з завіреної копії з поміткою «с копии копия». В зв'язку з цим копії з оригіналів та копії з копій зберігались у різних канцеляриях, в складі документів, з якими вони були зв'язані. Звідси вірогідність збереження таких документів (в оригіналах і копіях) було досить високою.

Універсали гетьманів надавались кожному конкретному місту і не були правовою підставою для користування ними в інших містах. За обсягом інформації розрізняється дві групи універсалів: а) стислі, які включають в себе лише загальні положення про надання, підтвердження чи охорону прав і привілеїв міщан; б) обширні, які пояснюють, в чому полягає зміст наданих прав. У першому випадку розумілось, що в раніше наданих цьому місту правових актах детально викладено зміст прав і привілеїв. В універсалі І. Брюховецького, датованому 2 березня 1668 р., сказано: «Показовал нам войт и бурмистры места Стародуба виразную грамоту царя московского и великого князя Алексея Михайловича на право майдебурское им изданную, в которой выражает, абы войт и бурмистры волностей меский уживаючи правом судилися и винного ведлуг артикулов права майдебурского карали так, в якои вине осужден будет; зачим и мы стосуючи ся до выше описанной грамоты, ащоболшеяне нарушаючи автентичних прав и по нашим виразним уневерсалам, варуємо пилно мети хотячи и срокго приказуючи, абы так гн полковник стародубовский, сотники, атаман городової и жаден з старшини и черни верного войска Запорожского, войтови, бурмистром и всему маистратове в праве майдебурском и в судах их не был перешкодою и до волностей их правних не интересовался».⁵

Універсал І. Самойловича тому ж місту, наданий 21 липня 1672 р., більш детальний: «...Теды и мы, до твоей же стосуючися государскої воле и грамоте, абы тим кгрунтовнейше в месте Стародубвском зоставала майдебургия, наданое им право повагою сего нашего уневерсалу, конферсуемо; на расходы зась и на разніе места Стародубовского потребности, а звлаща на приняте войскових и от нас висланих людей на всперте конфермовалисмо млыны, то есть млин под местом на реце Бабынце з двома колами стоячий, млин в селе Газуках на реце Вабле з одним колом, млин в селе Шершовицком на реце Росусе з двома колами, млин в селе Артюшках с каменем одним, млин в селе Вистрикове с каменем одним, особливе зась на пна войта стародубовского и пнов майстратовых, абы на свой оборочали пожиток, два надамесмо села, называеміе Кустичи и Сергеевск; опроч того всех купцов места его царского прсвтлого влчства стародубовских на розних торгах, ярмарках в державе нашего рейменту розними товарами гендлюючих од вшеляких мит, цел и отбирания Индукты, цале увольняемо...».⁶

Оскільки необхідність в одержанні містами (міщанами) універсалів викликала своєрідним двовладдям в них і наступом козацько-старшинської влади на міщанську, з'являється і відповідний формуляр універсалів. На відміну від королівських привілеїв, які починались словами «всем обще и каждому зособне», у гетьманських універсалах є конкретизація. («Всем обще и каждому зособне, а именно пану полковникове Нежинскому, обозному, судій, писареве, асаулам полковим, сотникам, атаманове городовому зо всем старшим и меншим товариством и кому би о том ведати надлежало...»). Далі вказується привід для видачі універсалу, завжди за проханням війта, бурмістрів і радників магістрату. Цікава деталь: звертаючись до гетьманів з проханням про надання універсалів на магдебурзьке право, міщанські урядники «презентували» копії царських жалуваних грамот або королівських привілеїв. За виключенням Полтави і Новгорода-Сіверського, які одержали магдебурзьке право за універсалами К. Г. Розумовського в 1752 р., універсали містам на магдебургію були надані після одержання ними царських грамот. Таким чином, це була формальність, яка фактично лише дублювала правовий статус міської общини, визначений королівськими привілеями чи царськими грамотами.

Третім елементом первинних універсалів містам є визначення обсягу і змісту наданих прав (в скороченому або повному вигляді). Потім ще раз «рейментарско» наказувалось не порушувати наданих прав, вказувались місце і дата видачі універсалу.

Конфірмаційні універсали мають деякі відмінності. По-перше, в них обов'язкове формулювання «как антецессоров наших было», по-друге, вони, як правило, короткі, лише змістовне доповнення формулювалось детально.

Оборонні універсали мають принципову відмінність від розглянутих вище не тільки за змістом, але і за формуляром. В них завжди йде мова про порушення міщанських прав окремими особами або загальною полковою і сотенною старшиною. Після звернення гетьмана до козацької старшини полку, до якого належало дане місто, вказується, що війт, бурмістри, радники і «всі міщани» звернулись до гетьмана зі скаргою про порушення магдебурзьких прав і привілеїв і розкривалась суть цих порушень. У заключній частині таких універсалів наказувалось не порушувати міських прав під загрозою «срокго карати».

Кількість оборонних універсалів є одним з показників постійного порушення козацькою старшиною і монастирями міщанських прав, головним чином майнових і тих, що стосуються виконання міських повинностей. Серед величезного обсягу джерел, в тому числі актів гетьманської канцелярії, не виявлено жодного документа, який би свідчив про покарання за порушення міських прав.

Розглядаючи зміст гетьманських універсалів міщанам, можна відокремити декілька груп. Першу складають універсали на магдебурзьке право, які визначали місце міщанської общини привілейованих міст у суспільно-політичній структурі Лівобережної України, їх взаємодносини з іншими категоріями населення в містах (козаками, козацькою старшиною, духовенством, російськими ратними і торговими людьми, греками), магістратські доходи, земельні володіння, права міщан в занятті ремеслами, промислами та торгівлею. Такі універсали мали тільки Київ, Чернігів, Ніжин, Переяслав, Стародуб, Погар, Почеп, Мглин, Остер, Козелець і по одному універсалу (1752 р.) — Полтава і Новгород-Сіверський.

Усі інші універсали, а вони складають переважну більшість, стосуються окремих прав, які якби вичленені із загального поняття «магдебурзьке право» або являють собою роз'яснення характеру і обсягу деяких привілеїв. Назвемо головні привілеї міщан, порушення яких викликало появу універсалів.

Важливою статтею міських доходів були млини, право на володіння якими надавалось гетьманськими універсалами. За часів литовського і польського панування в Україні право на будівництво млинів надавалось великими князями чи королями містам або приватним особам. Тому в 1654 р. козацька старшина прохала царя: «На писаря, и на судей войсковых на 2 человека, и на всякого полковника, и на асаулов войсковых и полковых чтоб по мельнице было для прокормления, что расход имеют великой».⁷ За переписними книгами 1666 р. ратушам належало 7 млинів, міщанам — 195, козакам — 59, козакам і міщанам спільно — 5, монастирям — 24, прийшлим людям — 2, селянам — 59. Прибутковість млинів була причиною того, що право їх роздачі привласнили собі гетьмани і що з часом змінювався склад їх власників. Так, в 1754 р. на 75 річках Чернігівського полку в наявності були млини: старшинські — 309, монастирські — 37, міщанські — 2, селянський — 1, описний — 1.⁸

Особливу групу складають універсали на володіння селами. Як правило, магістрати одержували села за привілеями, грамотами і уні-

версалами на магдебургію, але в силу різних обставин гетьманам доводилось вносити поправки і доповнення (через захоплення магістратських і ратушних сіл старшиною і монастирями, заміни, додаткового надання сіл «для вспомоществования» магістратам і ратушам). Як свідчать документи, в першу чергу універсали, селами володіли не тільки привілейовані міста, але і ратушні, і для останніх універсали були єдиним правовим актом на одержання доходів з таких сіл.

Ряд гетьманських універсалів надано містам у зв'язку з захопленням козацькою старшиною і монастирями міщанських сінокосів. Універсалами вони повертались попереднім власникам.

Оскільки з боку козацької старшини постійно робились спроби привласнити собі збирання мита з купецьких товарів, що було прямим порушенням магдебурзьких прав, міщани просили гетьманів дати їм особливі універсали «об определении сбора на ратушу». Це було надзвичайно важливо для міщан Києва, Чернігова, Ніжина, Стародуба, Переяслава — торгових міст.

Багато універсалів регулюють право шинкування в містах. У своїх чолобитних міщани скаржаться на те, що «в городе всякие люди шинкуют питвом». Але наявність великої кількості універсалів одночасно свідчить про постійні порушення цього міщанського права. Міщани вважали монополію шинкування горілкою і пивом складовою частиною магдебургії. Козацька старшина займалась цим промислом в силу свого пануючого становища в суспільно-політичному устрої Гетьманщини і вважала це своїм привілейованим правом. Монастирі і церкви також обрали шинкування одним із засобів збагачення. В результаті протягом більш ніж століття на цьому ґрунті відбувались гострі конфлікти, припинити чи втихомирити які гетьмани намагались з допомогою універсалів. Однак такі універсали надавались не тільки міщанам, але і старшині, що приводило до їх взаємовиключної дії.

Значну групу складають універсали, які забороняють залучати цехових ремісників до виконання «работизн» на полкову і сотенну старшину. В універсалах знайшла відображення боротьба цехів з козацькою старшиною, яка брала в протекцію ремісників, що виходили з цехів, або прийшлих. Однак в них зовсім не відбились взаємовідносини між цехами і козаками-ремісниками, які не підлягали владі магістратів. Гетьманські універсали стосуються і інших сторін міського життя — підводної повинності, військових постів, виборів в'їтів тощо.

Загалом можна сказати, що універсали гетьманів, надані міщанським общинам, дозволяють визначити правове і майнове становище міщан, їх місце в соціальній структурі міст, джерела міських доходів, соціальні відносини у містах.

Джерела та література:

- 1 Судиенко М. О. Материалы для отечественной истории. — Киев, 1853. — Т. 1.
- 2 Гетманские универсалы о киевском городском хозяйстве (1677 — 1719 г. г.). Сообщил: А. Лазаревский // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — Киев, 1902. — Кн. 16. — Вып. 4. — С. 75—83.
- 3 Материалы по истории Киевской городской общины (И. Каманина) / Университетские известия. — Киев, 1892. — № 2. — С. 22—32; № 8. — С. 33—64.
- 4 Труды Черниговского Предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда в г. Чернигове. — Чернигов, 1908. — С. 63—112.
- 5 Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Український архів — Київ, 1929. — Т. 1. — С. 324.
- 6 Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку... — С. 326.
- 7 Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3-х ч. — М, 1954. — Т. 3. — С. 561.
- 8 Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. — Чернигов, 1908. — Вып. 7. — С. 3—52.